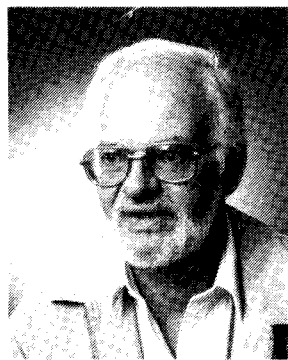

Dr. Q.M. van Bijsterveldt

Vrijetijd en overheid; waar moet dat heen?

Toenemende vrije tijd vraagt om voorzieningen. Daarin heeft de overheid een initiële rol. Maar de burgers moeten er op worden aangesproken om direct deel te nemen aan opbouw en beheer ervan. Commercialisering belemmert actieve inbreng en verantwoordelijkheid van de deelnemers.

Over vrije tijd en vrijetijdsbesteding doen nog zoveel stereotype cliché-opvattingen de ronde en niet in de laatste plaats in wat hoger ontwikkelde kringen, dat het nauwelijks mogelijk is in dit korte bestek met feiten en cijfers de werkelijkheid daarachter vandaan te halen. Omdat deze bijdrage vooral handelt over de vraag wat de overheid nu wel of niet tot taak heeft ten aanzien van die vrije tijd zou het nodig zijn om toch eens beter toe te lichten wat daarmee eigenlijk aan maatschappelijke feitelijkheid aan de orde is, wat de betekenis in sociaal en economisch opzicht ervan is, welke waarde hij vertegenwoordigt voor de individuele burger en wat de problemen in die opzichten ermee zijn. Die ruimte heb ik hier echter niet, dus moet ik daarover zo summier blijven dat ik het risico loop de onkritische beeldvorming alleen maar weer te versterken.

Toch allereerst een korte aanduiding van wat ik wel en niet versta onder vrije tijd

en een (nogmaals, te kale) opsomming van wat er het belang zoal van is. Volgt een even compacte behandeling van de ham-vraag-in-dit-verband naar wat het probleem dan wel is met die vrije tijd om van daaruit tenslotte de in dit kader cruciale kwestie aan te snijden wat de politiek en de overheid in zijn onderscheiden gedaanten zichzelf daarin wel of niet tot taak zouden moeten stellen.

Begripsaanduiding

Om zicht te krijgen op de betekenis die aan vrije tijd toegekend moet worden moet ik hier eerst aangeven wat ik er wel en niet onder versta zonder daarbij in een definiëringsovername te vervallen.

Het woord 'vrije tijd' werkt voor een goed begrip eigenlijk meer ver sluierend dan verhelderend. Tijd kan zelf allereerst niet 'vrij' genoemd worden zoals Ten Have heeft opgemerkt: alleen mensen kunnen min of meer vrij zijn om hun tijd zuss of zo te besteden.¹ Vrijheid is overigens zelden volkomen. Onze keuze om dit of

Dr. Q.M. van Bijsterveldt (1930) is wetenschappelijk onderzoeker bij de studierichting vrijetijdswetenschappen aan de Katholieke Universiteit Brabant.

1. T.T. ten Have. *Vorming in vrije tijd*. Groningen, 1975, p. 131.

dat te gaan doen is allereerst beperkt omdat een aantal zaken gewoon niet tot de mogelijkheden behoren. En als we al kunnen kiezen en onze omgeving staat ons toe die keuze te realiseren dan hebben we ons ook altijd nog te houden aan de normale regels van het maatschappelijk verkeer; aan kledinggewoonten, omgangsvormen of de regels van de gekozen activiteit of de organisatie daarvan. Toch wordt meestal het specifieke hoofdkenmerk van de vrije tijd gezocht in dat vrijheidsaspect. In verschillende betogen wordt de verhoging van die vrijheid van handelen zelfs als centrale doelstelling van een te voeren vrijetijdsbeleid genoemd. Zeker als men daaronder vooral een strikt individuele vrijheid wil verstaan, lijkt me dat niet realistisch, en bovendien niet strokend met wat de meeste mensen in een samenleving als de onze beweegt. Ik kom daar nog op terug.

Voor mij staat vrije tijd niet voor vrij zijn van alle dwang of verplichting van buiten. Wel voor de tijd waarin we vrij zijn van de noodzaak om in de middelen van eigen bestaan te voorzien of voor het levensonderhoud te zorgen: vrij dus van noodzakelijke arbeid, huishoudelijk werk, lichamelijke verzorging, vrij ook van afhankelijkheid van uitkeringsinstanties. En vrij ook van verplichtingen die ons van buiten worden opgelegd: leerplicht, dienstplicht, opvoedingsplicht en dergelijke.

Ik vat dus vrije tijd veel breder op dan alleen als ontspanningstijd of als recreatie. Ook al zullen velen de activiteiten die ze in hun vrije tijd ondernemen veelal niet met forse tegenzin doen, vrijetijdsbesteding valt voor mij niet samen met activiteiten die alleen voor het plezier en amusement worden ondernomen zoals recreatie, sport of op vakantie gaan. Mensen kunnen uit eigen beweging in hun eigen tijd zich inspanningen getroosten voor sport of studie, verantwoordelijkheden op zich nemen voor vrijwillig werk of tot sociale acties of zich geroepen voelen voor godsdienstige of culturele activiteiten, waar-

voor ze wel vrij kiezen maar toch niet op de eerste plaats vanwege het verwachte plezier of de onverplichtende vrijheid. Deze omschrijving klinkt wat onconventioneel en is mogelijk niet conform gangbaar spraakgebruik. Het zijn echter juist die slordige associaties van vrije tijd met 'vrij zijn' en 'plezier' die ik niet erg realistisch acht en die een bepaalde ideologische vertekening van de werkelijkheid inhouden. Ik bevind me trouwens in goed gezelschap met deze brede afbakening van vrije tijd want ook het Sociaal en Cultureel Planbureau hanteert in zijn vijfjaarlijks tijdsbudgetonderzoek in feite deze ruime omschrijving.²

Betekenis en functies

Volgens die omschrijving blijkt vrije tijd bepaald geen restpost meer in ons dagelijkse of wekelijkse leefpatroon, zoals het Tijdsbudgetonderzoek van 1980 uitwijst.³ Van de zes groepen, die er worden onderscheiden (werkende mannen, (buitenshuis) werkende vrouwen, huisvrouwen, werklozen en arbeidsongeschikten, gepensioneerde mannen, scholieren en studenten) is er geen enkele die gemiddeld meer tijd besteed aan haar hoofdtaak dan aan vrijetijdsbezigheden, ook de werkende mannen (meer dan 20 uur per week) dus niet. Alleen als men bij de arbeidstijd van werkende mannen en vrouwen hun tijd besteedt aan huishoudelijke taken bijtelt, gaat deze hun beschikbare vrije tijd overtreffen: bij de mannen circa 52 uur 'werkverplichtingen' tegenover 42,5 uur vrije tijd, bij de werkende vrouwen 54 uur werk tegenover 38 uur vrije tijd.

De bovengenoemde groepen van wer-

2. Drs. W.P. Knuist, *Een week Tijd; rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975*. 's-Gravenhage, 1975, p. 25.

3. Wim Knuist en Leo Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd; onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 1983, blz. 16, tabel 2.1.

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage, 1986, p. 201, tabel 8.1.

kenden vormen maar ruim een derde van alle Nederlanders van 20 jaar of ouder. Dus bijna tweederde van de bevolking besteedt meer tijd aan vrijetijdsbezigheden dan aan werk, huishouden of leren: de gepensioneerde mannen zelfs 4 maal zoveel, de arbeidsongeschikten en werklozen 3 maal. Huisvrouwen besteden gemiddeld 10 uur per week meer aan vrijetijdsbezigheden dan aan hun huishoudelijk werk (50 uur versus 40 uur) maar het is duidelijk dat bij hen beide soorten activiteiten de hele week en de hele dag veel sterker door elkaar heenlopen en de eigen keuze daardoor nogal beperkt wordt.

Naast kwantitatieve veranderingen in de omvang van de tijd besteed aan arbeid en aan vrije tijd zijn er ook meer kwalitatief geaarde. De betekenis toegekend aan werk en aan vrije tijd, de waardering die we er vergelijkenderwijs voor hebben is aan het verschuiven, zij het niet steeds voor iedere groep in dezelfde richting. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1986 geeft hierover enkele interessante uitkomsten uit het periodieke onderzoek Culturele veranderingen in Nederland.⁴

Vrije tijd komt uit de gegevens duidelijk naar voren als geprefereerde component van het bestaan: er zijn meer respondenten waarvoor de belangrijkste interesses liggen in de vrije tijd, meer die meer voldoening ontlenen aan hun vrije tijd en vooral ook meer die vrije tijd belangrijker vinden dan het werk: 49% tegenover 24% voor het omgekeerde, wat dit laatste betreft.⁴ Het gaat hier over full-time-werkenden. Bij werklozen zal dit wellicht toch anders liggen, alleen blijft het de vraag waarom, vanwege het werk of het inkomen?

Dat mensen aan vrije tijd hechten blijkt ook uit de ontwikkeling van de particuliere bestedingen: De uitgaven ten behoeve van de vrije tijd (audiovisuele apparatuur, lectuur, ontspanning, vakantie, uitgaan en recreatief vervoer) maakt al enkele jaren ongeveer een 25% van het besteedbare

gezinsbudget uit en dit is, enkele interne verschuivingen inbegrepen, onder invloed van de economische teruggang nauwelijks verminderd. Dit in tegenstelling tot uitgaven voor andere, meer urgent geachte posten als voeding en kleding, waarin overigens een deel 'vrijetijdsuitgaven' vervat zijn.

De hoeveelheid vrije tijd, de daarin ondernomen activiteiten, het geld dat er in omgaat, zelfs de betekenis die daaraan verbaal gehecht wordt zeggen natuurlijk niet alles over de feitelijke waarde die aan vrijetijdsbesteding toegekend moet worden. Zoals in mijn inleiding al gezegd, doen daarover nogal wat stereotype opinies de ronde die meestal naar een zekere trivialisering van het fenomeen tenderen. Het schijnt veel moeite te kosten om vrije tijd naar zijn eigen waarde publiek te herkennen of te erkennen. Dat onvermogen wordt veelal teruggevoerd op onze lange traditie in een calvinistische levensinstelling, waarin een binnenwereldse oriëntatie slechts door een arbeidzaam en sober leven werd gerechtvaardigd. De niet-christelijk geïnspireerde waardensystemen van liberalisme en socialisme hebben echter aan de arbeid ook altijd een centrale betekenis toegekend bij de inrichting van het individuele bestaan en het collectieve bestel. In het verleden werd op grond van deze doctrines aan vrije tijd vooral een van de eisen van het productiebestel afgeleide betekenis gegeven: hij dient tot reproductie van de arbeidskracht of tot consumptie van geproduceerde goederen en diensten.

In de huidige fase van ontwikkeling is er tegelijk sprake van een nieuwe positieve waardering van arbeid, zij het dat deze door betrokkenen meer een instrumentele functie wordt toegekend bij het streven de eigen welvaart verder te verhogen. Al dan niet uit strategische overwegingen wordt

4. Idem, p. 356, tabel 11.9.

echter van links en rechts de deelneming aan het arbeidsproces ook met argumenten bepleit die de positieve intrinsieke waarden daarvan moeten aantonen. Veelvuldig wordt gesproken van de mogelijkheid om door werk een maatschappelijke status te verwerven, van de kans om in een beroep persoonlijke kwaliteiten en vaardigheden tot ontwikkeling te brengen en daardoor een eigen identiteit op te bouwen; een baan zou vooral ook de behoefte aan sociale contacten bevredigen, een ritmische ordening brengen in het dagelijks leven en tenslotte zou werken de gelegenheid scheppen zich verdienstelijk te maken en verantwoordelijkheid te dragen voor een groter dan het eigen belang.

Ongetwijfeld worden in een aantal beroepen zulke functies min of meer gerealiseerd. De massieve suggestie echter dat het overal zo toegaat doet niet alleen geen recht aan de feitelijke werksituatie waarin zeker de helft van de beroepsbevolking verkeert, zij doet het impliciet ook voorkomen dat de opgesomde functies nergens anders geëffectueerd (kunnen) worden. En in feite is dat door deze voorstelling van zaken voor een deel ook zo; tenslotte is de samenleving goeddeels een collectieve constructie die door ons publieke spreken en handelen voortdurend geproduceerd wordt. Intussen wordt daardoor echter voorbijgegaan aan het hierboven reeds genoemde gegeven dat slechts ruim een derde van de bevolking aan het arbeidsproces kan deelnemen en zulks in een steeds beperkter tijdsdeel van zijn leven (circa 30 jaar). De vraag rijst dus of we niet te zeer een arbeidsbestel willen zijn en de functies van elk alternatief niet zo zeer blijven negeren dat ze zich niet behoorlijk kunnen ontwikkelen.

De besteding van vrije tijd is natuurlijk voor de actieve beroepsbevolking zelf ook al lang meer dan rust- en recuperatietijd geworden. De veel gevreesde passiviteit en verveling is voor het merendeel van de werkenden een achterhaald stereotype. Waarschijnlijk omdat in steeds meer be-

roepen het werk fysiek minder belastend is geworden en juist een mentale concentratie vraagt op heel specifieke bezigheden, zien we de laatste decennia velen in hun vrijetijdsbesteding op zoek gaan naar een compensatie in actieve bezigheden als sportbeoefening of hobby's van allerlei soort, welke tegelijk het besef kunnen teruggeven op een meerzijdige manier met zijn mogelijkheden om te gaan. De overal snel doordringende micro-elektronische hulpapparatuur zal er waarschijnlijk al gauw toe leiden dat men in steeds meer beroepen op eenzelfde eenzijdige wijze wordt aangesproken met de opdracht voornamelijk informatie te verwerken die slechts in aard en complexiteit verschilt en die het directe omgaan met materialen, machines en medewerkers overbodig maakt. Dit uniformeringsproces in de werksituatie maakt dat het moeilijker zal worden er de eigen persoonlijke kwaliteiten nog tot zijn recht te laten komen en aan de omgeving te demonstrenen wat men precies kan. De behoefte aan eigen waarde en status om 'iemand' te zijn voor de buitenwereld zal daarom meer in de eigen tijd gezocht en gevonden moeten worden.

Zo'n verschuiving in statusstreven van arbeid naar vrije tijd heeft zich al eens veel eerder voorgedaan, met name toen er vanaf ongeveer 1960 door de snelle stijging van de inkomens en van het discretionaire deel daarvan een soort democrati-

---

Mensen willen steeds meer hun status ontlenen aan wat ze in hun vrije tijd doen.

---

sering van de luxe kon optreden. De lagere beroepsgroepen kregen in de aanschaf van duurzame welvaartsgoederen (auto, televisie, buitenlandse reis, mode) een middel hun omgeving te tonen dat zij volwaardig mee konden doen. Dit proces heeft de vrijetijdsbesteding een sterk consumptieve inslag gegeven en dat wordt nog altijd stevig gestimuleerd door de producenten van het aanbod. Men mag zich echter afvragen of door de ver-voortgeschreden verspreidingsgraad het punt niet dicht bereikt wordt waarop de distinctieve functie van veel vrijetijdsconsumptie flink is uitgehold. In de modevorming is bijvoorbeeld al een stadium ingetreden van 'post-modernisme'. Meer dan op het streven *keeping up with the Joneses* zal mogelijk de bestedingsdrang op motieven worden gericht als de behoefte aan een meer individuele profilering, een ontwikkeling die door een verhoogd scholingsniveau van de consument blijkt te worden gevoed.

Deze individualiseringstendens vindt in principe juist in de vrije tijd realisatie-mogelijkheden in een zeer breed gamma van te ondernemen activiteiten. We proberen ons fysieke welzijn op peil te houden door sport of training (67% van de Nederlanders doet regelmatig aan sport). Sommigen lukt het om zich door uitschieterende prestaties in de kijker te spelen en slagen er daardoor in 'iemand te worden', zelfs om van zijn hobby zijn beroep te maken. Bij jongeren vooral zien we een soortgelijk proces zich afspelen waar men bijvoorbeeld vanuit een amateuristische beoefening van (populaire) muziek zich tot professionele status opwerkt. In veel hobby's worden de eigen mogelijkheden vaak systematischer verkend dan in onze beroepsbezigheden. In het doe-het-zelven blijkt soms meer zorg voor het onderhoud van eigen have en goed opgebracht te worden dan de aandacht die we in het werk aan 'het produkt' besteden.

De vrije tijd is bij uitstek ook het terrein voor allerlei culturele activiteiten: litera-

tuur, theater en concerten van allerlei aard, muziek luisteren, film- en museumbezoek en vooral ook een actieve deelname aan toneel- en muzieklevens of aan vormen van creativiteit (16% in Nederland bespeelt een instrument of zingt, er zijn meer dan 3.000 toneelgezelschappen, de centra voor amateuristisch kunstbeoefening zijn nergens zo dicht gespreid en bezocht als in dit land). Al heeft het niet allemaal culturele pretenties wat we doen, het vormt in potentie toch een betere voedingsbodem voor een door brede lagen gedragen cultuurontwikkeling dan de situatie zoals voor de oorlog waarin alleen een intellectuele elite 'aan kunst deed'.

In onze eigen tijd vindt ook overwegend het proces plaats van geïnformeerd worden over en van zichzelf oriënteren op de buitenwereld. Er blijkt veel vrije tijd besteed te worden aan het lezen van de krant en het opdoen van informatie via televisie en video. Ongeveer een derde van de vrije tijd wordt aan mediagebruik besteed. *The global village* blijft misschien voor zeer velen nog wel overwegend uit de eigen woonplaats bestaan, maar men kan een groeiende betrokkenheid waarnemen met de ruimere omgeving in de interactie die kijkers en luisteraars aangaan met presentatoren, studio's en krantenredacties. Dat kan blikverruimend werken, de eigen opinies en inzichten aanscherpen en de onderlinge conversatie die we doorlopend met elkaar onderhouden verbeteren. Eenzelfde effect kan ook onze toeristische mobiliteit hebben; confrontatie met andere leefwijzen en opvattingen helpen om ethnocentrisme, zelfingenomenheid en afweer van 'het vreemde' te overstijgen.

In de vrije tijd vinden we meer dan in het werk de mogelijkheid om de drukke, *man-made* omgeving van alledag te ontvluchten door in de natuur weer eens andere vormen, andere kleuren, andere geluiden, andere fauna te ondergaan. Men kan zich afvragen of zonder die regelmatige confrontatie nog wel een voldoende besef

van de waarde van een gezonde en mooie leefomgeving levendig zou blijven. Ik vrees dat dat al bij te velen verdwenen is. Bij anderen is daarentegen de zorg voor het milieu in de vrije tijd weer bijna een roeping geworden. De bewustwording van en het protest tegen allerlei bedreiging daarvan wordt toch vooral in de vrije tijd gedemonstreerd. Zonder die beschikbare tijd zouden collectieve waarschuwingen tegen gevaarlijke energiebronnen of aantasting van het woonmilieu door auto-overlast of luchtvervuiling geen kans krijgen en veel minder gehoord worden. Hetzelfde geldt voor andere vormen van sociaal engagement, van vredesbeweging tot deelname aan het politieke proces; van vrijwilligerswerk tot godsdienstige activiteit.

Tenslotte en boven alles lijkt me de waarde van de vrije tijd te bestaan in het feit dat hij ons de ruimte en de bewegingsvrijheid geeft om die sociale bindingen met elkaar aan te gaan waaraan we behoefte hebben. Contacten en relaties in netwerken van allerlei soort wat betreft doelstelling, organisatie, omvang of intensiteit van betrokkenheid. Men kan toch niet echt staande houden dat de sociale contacten die we in en aan ons beroep ontlene onze hoogstgewaardeerde vorm van sociale inbedding in de samenleving zijn. De meeste zelf gezochte en echt bevredigende banden gaan we aan en onderhouden we in de eigen tijd in de privé-sfeer van eigen intieme relaties: gezin of leefgroep, familie, vriendenkring, burens, sportclub, vrouwenorganisatie, parochie, stamcafé of actiegroep. Het is een vertekening van de vrije tijd om het beeld te blijven ophouden – ook wetenschappers doen dat – dat we daarin als losse individuen wat ontspannende activiteiten uitvoeren en dat het sociale verband waarin we dat doen er niet zoveel toe doet. Bevredigende sociale bindingen zijn voor mensen uiteindelijk waarschijnlijk meer waard dan een zo onbegrensd mogelijke individuele vrijheid. En niet alleen voor af-

zonderlijke mensen. Een rationeel gedifferentieerde en sterk gesegmenteerde samenleving zal zich nauwelijks soepel kunnen handhaven zonder de integratieve functie die informele sociale weefsels vervullen.

Het moge duidelijk zijn dat ik met dit exposé van waarden van de vrije tijd wil betogen dat met de kwaliteit van onze vrije tijd in belangrijke mate de kwaliteit van ons bestaan staat of valt. Dat is niet meer of minder een ideologische stellingname dan de overtuiging dat de maatschappij vooral een arbeidsbestel of een economisch produktiesysteem is (en moet blijven). Alleen, die laatste is wel meer gemeengoed geworden maar het is de vraag welke belangen of algemeen hooggeachte waarden er in feite wel of niet terecht mee gediend worden. Uiteraard is een eenzijdige legitimatie van arbeid of vrije tijd utopisch en irrealistisch en zou het idealiter om een harmonische afstemming tussen beiden moeten gaan. Hoever we daarvan afstaan moge verderop blijken.

Maatschappelijk probleemgebied

Ofschoon er eigenlijk behoefte is aan een grondige analyse van maatschappelijke gebreken en knelpunten op dit gebied en vooral van hun achtergronden, moet een verkenning van de problematiek hier noodgedwongen summier blijven. Ik denk daarbij van onder naar boven, van het micro-niveau waarop 'individuele' burgers handelen via het niveau van de groepen en 'organisaties' die zij vormen en waarbij zij direct betrokken zijn, naar het macro-niveau waarop de overheid en andere centrale instellingen weer meer autonoom werkzaam zijn. Overigens wordt het doen en laten van de 'actoren' op elk niveau natuurlijk toch min of meer door dat van de andere geconditioneerd.

Op het niveau van de individuele burgers kan er zowel sprake zijn van onvoldoende persoonlijke kwalificaties en inadequate motivatie als van het ontbreken van voldoende materiële en sociale 'hulp-

bronnen' om de beschikbare, nog onbestemde tijd een eigen bevredigende bestemming te geven die dan bovendien ook nog binnen de grenzen van het sociaal aanvaardbare blijft. Dat blijkt al heel manifest uit de excessieve drink- en rookgewoonten, het drugsgebruik, de publieke agressiviteit, het vandalisme, de seksuele promiscuïteit, de televisie-verslaving, de doelloosheid en verveling om maar eens wat problematische gedragsuitingen te noemen die toch duiden op een leefsituatie waar men vaak wel niet zelf echt voor gekozen heeft maar die men kennelijk ook niet zelf aankan.

De bronnen van deze symptomen zijn legio: van frustraties opgedaan in de sfeer van beroep, inkomensverwerving of relatievorming tot gebrek aan eigen vaardigheid, fantasie, energie of ambitie om een positiever alternatief te ontwikkelen. Veel van die factoren gaan uiteraard terug op de manier waarop in onze samenleving bekwaamheden worden verworven en hulpbronnen worden verdeeld. Op opvoeding dus, op collectieve zingevingsprocessen, op vorming en onderwijs, op het hebben van werk of ontvangen van sociale zekerheid als toereikende inkomensbronnen en op de maatschappelijke verdeling van tijd als beschikbare handelingsruimte.

Op grond van die verdelingsprocessen zijn er omgekeerd echter ook groepen burgers die juist met zoveel door markt en milieu aangereikte mogelijkheden worden geconfronteerd dat zij daaruit maar moeilijk kunnen kiezen. Vaak gaan zij aan alles tegelijk mee doen, wat gemakkelijk tot een jachtige en vrijblijvende leefstijl leidt en de ontwikkeling van een meer individuele smaak of een eigen identiteit belemmert. De *conspicuous consumer* van Veblen en de *harried leisure class* van Linder kan men zien als voorlopers van *jet-set*, *post-modernen* en *yuppies*, waarvan men toch mag hopen dat ze niet de nieuwe gids-groepen voor onze vrijetijdsbesteding worden. Want dan wordt de kloof tussen

deze *big spenders* en de achterblijvers alleen maar groter en wordt de kans op mislukte imitaties en frustraties verhoogd bij degenen die zich minder kunnen permitteren. De kleine criminaliteit komt tenslotte ook ergens vandaan.

Een consumptief-gulzige leefstijl lijkt me ook daarom minder ideaal omdat zij de betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen en in standhouden van gezamenlijk gedragen voorzieningen en sociale kaders voor de vrijetijdsbesteding niet erg bevordert. Een van de belangrijkste tekortkomingen op het domein van de vrije tijd is mijns inziens het ontbreken van voldoende en aan de behoefte aangepaste gezamenlijke georganiseerde kaders. De consumptieve leefstijl van de laatste dertig jaar, het bezit en gebruik van auto, televisie, audio-apparatuur enzovoort heeft lange tijd eerder segregerend gewerkt op de wijze waarop mensen met elkaar van doen hebben in de vrije tijd dan communicatief. Traditionele kaders verdwenen of werden uitgehold. Er hebben zich inderdaad nieuwe ontwikkeld: rond hobby's vormen zich allerlei relatienetwerken, cultuurbeoefening leidt tot clubvorming, de televisie en radio doet aan klantenbinding met publieksgroepen en rond nieuwe media ontstaan er zelfs *electronic communities*, de sport blijft een contactfunctie vervullen voor haar deelnemers, zij het op een minder verplichtende manier. Jongeren hebben rond de popmuziek hun ontmoetingspunten, ouderen beginnen zich te associëren in allerlei verbanden. Ik noemde al sociale actie-groepen en sociale bewegingen, de kerk is nog niet dood, het toerisme leidt tot internationale contactvorming enzovoort. Maar toch vormt deze hele 'sociale bewerktuiging' van de vrijetijdsbesteding een onsamenhangend soms ontoegankelijk of vaak te vrijblijvend en vooral te ontoereikend 'geheel' om er grote massa's met veel beschikbare tijd en vooral veel behoefte aan sociaal houvast een adequaat omgangskader mee te bieden.

De behoefte aan individuele profilering heeft dikwijls ook zijn prijs in sociaal isolement. De vrijetijdsbesteding heeft zich door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen als ontzuiling, toegenomen institutionele fragmentatie van de samenleving, verhoogde mobiliteit en inkrimping van de primaire leefkring van gezin en woonmilieu, verlies van werk en van levenspartners en vooral toegenomen beschikking over eigen welvaartsgoederen in hoge mate in de privé-sfeer teruggetrokken. Terugtrekking in de privé-sfeer en individualisering zijn vaak hand in hand gegaan.

Hier lijkt zich een spanning tussen de behoefte aan individualiteit en aan associatie te doen gelden. Deze wordt mijns inziens echter goeddeels opgeheven in het paradoxale van het proces waarin zelfverwerkelijking meestal toch niet anders dan in sociale interactie mogelijk is. Sociale erkenning – toch een van de meest fundamentele menselijke drijfveren – wordt toch vooral verworven door het leveren van een bijdrage aan wat anderen behoeven. Juist het sociale verband waarin men zijn vrije tijd besteedt, kan als 'stuk' als 'gezelschap' en als 'publiek' tegelijk fungeren voor de individuele rol die men er graag wil spelen.

Het probleem van de maatschappelijke zorg voor de vrije tijd is er mijns inziens dan ook veel meer een van ontoereikende sociale integratiekaders dan van een tekort aan voorzieningen die door markt of overheid aangeboden worden om ons als individuele consument of recreant bezig te houden. Die zijn uiteraard ook nodig maar werken gauw te veel als 'recreatie-cafetaria': men wordt er snel bediend en het verplicht tot niets anders dan betalen. De consumptieve instelling tegenover voorzieningen die de markt of de overheid aanbiedt (bibliotheken, voetbalstadions, musea, pretparken, creativiteitscentra, satelliet-televisie, stadsparken, discotheken, muziektheaters enzovoort) kan leiden tot een te grote afhankelijkheid van een pro-

fessioneel verzorgd aanbod en tot eenzelfde houding van vervreemding en niet-betrokkenheid die ook ten opzichte van arbeid en zijn organisatievormen voorkomt.

Ik kom daarmee bij het centrale niveau terecht waarop in feite over aard en omvang, vorm en organisatie van de beschikbare voorzieningen en hulpbronnen voor de vrijetijdsbesteding beslist wordt. De belangrijkste hulpbronnen zijn natuurlijk tijd en geld. Wat is het probleem daarmee? In een door de Interdepartementale Coördinatiecommissie Welzijnsbeleid gepresenteerde beleidsvisie wordt sterk beklemtoond dat de tijdsregimes die vooral het arbeidsbestel en het onderwijssysteem aan ons opleggen zo dominant zijn voor ons dagelijkse en wekelijkse levensritme (en bepaald niet alleen voor de werkenden en onderwijsvolgenden) en ook zo gefixeerd, dat de publieke voorzieningen voor de vrijetijdsbesteding hun roosters daarop moeten afstemmen (bijvoorbeeld schouwburgen, sportwedstrijden). Dat zou tot spitsuurcongesties en te grote piek- en dalbelasting leiden. De beleidsnota pleit daarom ter wille van een grotere keuzevrijheid van burgers in zake uur en dag waarop zij hun vrije tijd beschikbaar willen krijgen en dus terwille van een grotere spreiding van vrijetijdsactiviteiten in de tijd, voor meer differentiatie in de vormen van arbeidsduurverkortingen en voor flexibilisering van de arbeidstijden en bedrijfstitijden.⁵ Los van de vraag of daardoor coördinatieproblemen voor met elkaar verbonden gezinsleden of samen recreërende groepen wel zoveel beter oplosbaar zijn en ook of de aanbieders van voorzieningen dan niet met te zeer verspreide publieksgroepen te maken krijgen, lijkt me de verdeling van de omvang van vrije tijd over bevolkingsgroepen veel

5. Inter-departementale Coördinatie-commissie Welzijnsbeleid. Projectgroep Vrijetijd. *Vrijetijd: een visie*. Rijswijk, mei 1985. parsim.

belangrijker dan de ordeningsproblematiek.

Wij noemden reeds de ongelijke verdeling van arbeidstijd en daarmee ten dele van vrije tijd die bovendien meestal met een omgekeerd ongelijke verdeling van inkomen gepaard gaat. Deze ongelijke verdeling schept niet alleen ongelijkwaardigheid in keuze-vrijheid en participatiekansen, zij maakt het coördinatieprobleem met wie men zijn beschikbare tijd zal vullen nog gecompliceerder dan wanneer men de arbeid alleen in flexibele vormen zou verkorten. Dat geldt zeker zo wanneer tegelijkertijd door overheid en sociale partners door middel van de uitvoeringswijze van de sociale zekerheid impliciet het denkklimaat wordt uitgedragen dat wie niet werkt ook niet spelen zal. Er valt zodoende ook niet veel te spelen. Maar er is ook geen werk genoeg om te verdelen, althans nog te betalen werk niet. Er is natuurlijk wel een omvangrijk afstotingsproces gaande van formeel georganiseerd en betaald werk naar wat de informele sector heet, niet in het minst door terugtreding van de overheid op veel zorggebieden (bijvoorbeeld bejaardenwerk, openbare veiligheid, sociaal-cultureel werk) maar ook door afwenteling van zogenaamde 'externe effecten' van productieprocessen of van onrendale of onbetaalbare activiteiten op 'de gemeenschap' (bijvoorbeeld milieuzorg, onderhoud van gebruiksgoederen). Dat wordt dus 'werk' voor de 'vrije' tijd in plaats van spelen. Wanneer het inderdaad niet anders kan worden georganiseerd, zullen de overheid en de sociale arbeidsorganisaties de consequenties daarvan onder ogen moeten zien, als men dat 'vrijtijdswerk' toch gedaan wil zien, en zal men een vorm van beloning daarvoor moeten bedenken.

Overheid, burgers en marktsector

Na dit alles zal duidelijk zijn dat met vrije tijd geen onderwerp aan de orde is waarvan de overheid zich goeddeels kan distantiëren, omdat het overwegend om een

privé-aangelegenheid van burgers zou gaan. Zij wordt trouwens reeds door de Grondwet opgedragen om voorwaarden te scheppen voor de vrijetijdsbesteding van de burgers. Er zijn genoeg redenen dat de overheid haar taak serieus neemt.

Uiteraard is de betaalbaarheid van meer zorg door de overheid een legitiem argument. Alleen mag men zich afvragen of een land zich kritiekloos verder dan strikt onvermijdelijk is moet laten meevloeien in de internationale welvaartscompetitie; of het zich niet beter tot taak zou kunnen stellen een leefbaarder evenwicht in sociale verhoudingen en menselijke waarden na te streven. Ook een samenleving moet durven kiezen waarin zij goed wil zijn. Ik bespeur een dergelijke optie ook in de uitgangspunten van het CDA.⁶

Terug bij het eigenlijke onderwerp is het dan de vraag, welke meer concrete taken de overheid zich ten aanzien van de zorg voor de vrijetijdsbesteding zou moeten stellen. Wanneer vrijetijdsbesteding inderdaad voor de meeste burgers in belangrijke mate de kwaliteit van hun bestaan uitmaakt (identiteitsontwikkeling, sociale inbedding, dienstbaarheid) en wanneer de vrije tijd ook voor de samenleving als geheel onmisbare functies vervult (compensatie, sociale cohesie en integratie, cultuurvorming, bevordering van het democratisch gehalte, uitvoering van verwaarloosde taken) dan zou vooral de verbetering van die condities richtinggevend moeten zijn die effectief bijdragen tot een voor het effectueren van die functies goede vrijetijdsbesteding. Naar mijn oordeel bestaan deze voorwaarden vooral in (en in deze volgorde):

a een versterking van de competentie van de individuele burger wat betreft benodigde vaardigheden, kennis, attitudes en materiële hulpbronnen, zodanig dat deze ook minder ongelijk verdeeld zijn dan nu het geval is;

6. CDA, *Program van uitgangspunten van het christen-democratisch appél*. Den Haag, z.j., pag. 31 e.v.

- b in de bevordering van de vorming door burgers van een heel spectrum van relatienetwerken, sociale kaders en dergelijke rond activiteitsvormen, dat open en geschakeerd genoeg is en vooral toereikend qua capaciteit;
- c in het (doen) organiseren van collectieve voorzieningen ten behoeve van activiteiten die algemeen belangrijk geacht worden en waarvoor burgers, individueel of in gezamenlijkheid, onmogelijk zelf blijken te kunnen zorgen. Daarbij wordt aan de marktsector overgelaten wat deze beter kan in het opzicht van gegarandeerde kwaliteit en variatie en van toegankelijkheid/betaalbaarheid voor de consumenten. De overheid vult aan wat de markt in dit opzicht niet bestrijkt. Voorzover de overheid de zorg voor voorzieningen aan zich houdt moet bij de opbouw, inrichting, beheer en exploitatie de burger zoveel mogelijk, en bij het gebruik ervan naar draagkracht worden betrokken.

Bovenstaande doelstellingen en prioriteiten voor een vrijetijdsbeleid verwijzen zowel naar een voorwaardenscheppende (a en b) als naar een gedeeltelijk eigen dienstverlenende taak (c). Om welke voorwaarden gaat het echter met name en aan welke eisen zouden voorzieningen van de overheid moeten voldoen?

ad a: Een sociaal wenselijk niveau van 'bekwaamheden' en hulpbronnen en een aanvaardbare verdeling daarvan hoort meteen tot de centrale functies van het overheidsbeleid, te weten de zorg voor de verdeling van arbeid en inkomen, de sociale zekerheid, het onderwijs en de voortgezette vorming, huisvesting en ook de verantwoordelijkheid voor een goede verdeling en ordening van de tijd in de maatschappij. Een gericht en effectief vrijetijdsbeleid zou dus op de eerste plaats de basiscondities moeten betreffen die burgers behoeven om zo goed mogelijk zichzelf te redden. De zorg voor de vrije tijd dient

daardoor in de hoofdtaken van de overheid te zijn geïntegreerd. Hoe vanzelfsprekend misschien ook, daar ontbreekt nog veel aan.

Over de verdeling van arbeid kan ik kort zijn, het heeft reeds lang de primaire aandacht van de overheid, althans in de vorm van een streven naar uitbreiding van de werkgelegenheid. Arbeidsverdeling via arbeidstijdverkorting (ATV) verdient echter in een stadium van *jobless growth* uit het oogpunt van een betere verdeling van inkomen en van vrije tijd de voorkeur; het zou de negatieve effecten verbonden aan de huidige ongelijke verdeling van vrije tijd sneller bezweren, voorkomen dat kunstmatig weer nieuwe schaarste wordt gekweekt en tegelijk het positieve effect hebben dat het beter betaalde werk én ook het niet-betaalde, maar noodzakelijk te verrichten werk beter kan worden verdeeld en ook beter gedaan. Welke modaliteiten van arbeidstijdverkorting het meest verantwoord zijn, gezien de bovenaangeduide individuele en maatschappelijke functies van de vrije tijd zou nog eens grondig onderzocht moeten worden maar daarna ook in de besluitvorming over ATV moeten worden betrokken.

Vanuit de wenselijkheid van herverdeling van betaalde én onbetaalde arbeid zouden de overheid en de sociale partners er ook beter aan doen arbeid meer als een voor ieder geldende maatschappelijke plicht te presenteren dan als de bron van alle goeds. Een overtrokken positieve waardering van betaalde arbeid leidt bij velen onnodig tot frustraties als er toch niet aan deelgenomen kan worden; trouwens ook als dat wel kan.

Wat betreft de toedeling van inkomen, die niet via de verdeling van arbeid verloopt, is een uit elkaar drijven van lonen en uitkeringen ongewenst. Juist een groot verschil voedt frustraties. Een recht op een relatief hoge uitkering moet echter gepaard kunnen gaan met een morele of (afdwingbare?) plicht tot het naar vermogen bijdragen aan het noodzakelijke maar niet

betaalde werk. Daardoor kan ook een deel van de collectieve uitgaven worden beperkt.

Een soortgelijke plicht dient er in een moderne maatschappij te bestaan ten aanzien van scholing en vorming, en deze niet in de laatste plaats ten behoeve van de besteding van de vrije tijd. Het is een misverstand om aan te nemen dat deze altijd en overal minder vaardigheden en kennis zou vergen dan de meeste beroepen. Voor degenen die zich steeds verder in een liefhebberij specialiseren is het tegendeel vaak waar, maar ook een meer gevarieerd vrijetijdspatroon vraagt een veelheid van bekwaamheden die men niet zomaar bezit. Zelfs televisie-kijken zou in het onderwijs beter geleerd moeten worden, zoals onlangs nog eens werd bepleit.

De voorgestelde uitbreiding van het leerplan voor de voortgezette basisvorming met vakken als beeldende vorming en muziekbeoefening is een positieve zaak. Niettemin dreigt onder invloed van de informatiseringsgolf de overdracht van praktische kennis en gewone ambachtelijke vaardigheden, die voor een *self-service society* toch meer en meer onmisbaar worden, voor iedereen te verdwijnen en het wordt de vraag waar die nog kan worden opgedaan. Mogelijk in collectieve werkplaatsen op wijkniveau, zoals de WRR ooit heeft voorgesteld.⁷

Ook zou het reguliere leerproces door inschakeling van niet traditionele leer middelen en leersituaties (bijvoorbeeld natuureducatie of televisie) in aantrekkelijkheid voor leerlingen moeten worden verhoogd. Training in sociale omgang en samenwerking zou met het oog op de vrije tijd ook veel meer aandacht moeten krijgen.

De bovengenoemde 'verplichting' tot vorming en scholing zou concreet gestalte moeten krijgen in een omvattend stelsel voor permanente educatie. Ingepast in een systeem van roulatie van arbeidsperiodes en van educatief/creatief verlof, zo

als Emmerij ter wille ook van de opheffing van de werkloosheid al bijna tien jaar geleden uitvoerig heeft geschetst en bepleit, zou dat een enorme tegenwicht kunnen leveren tegen de nieuwe 'analfabetisering' die er in een technologisch zich snel vernieuwend economisch en maatschappelijk bestel dreigt. Het is niet te begrijpen waarom zijn ideeën nauwelijks deel uitmaken van het huidige overheidsbeleid.⁸

ad b: De door mij aanbevolen bevordering van sociale netwerk-vorming in de vrije tijd onttrekt zich ten dele aan de competentie van de overheid. Dat moet ook op de eerste plaats een spontaan en vrij proces blijven. Ik kan me echter voorstellen dat in een reeds sterk vergruizelde samenleving bepaalde remmingen en drempels zijn ontstaan om de weg naar elkaar terug te vinden. Maar ook hier zouden nieuwe technieken de besteding van de vrije tijd kunnen dienen. Zo bleken in Frankrijk na de gratis introductie van nieuwe interactieve communicatie-apparatuur (de 'minitel') in elke woning van een satellietstad, na korte tijd allerlei clubs en contactgroepen tussen tot dan toe vreemde stadgenoten te ontstaan. Er blijkt dus een nieuw medium nodig te zijn om barrières te overwinnen. Mogelijk dat de aanleg van tweerichtingskabelnetwerken zo'n uitwisselingsproces vergemakkelijkt, maar dan dient het wel een bredere functie te krijgen dan *teleshopping* of *-banking*.

In dit verband zou vooral de komst van lokale televisie een grote rol kunnen spelen. Wanneer nieuwe omroepsystemen een tweezijdige communicatie mogelijk maken, zou de mobilisering voor, de organisatie van en de informering over allerlei activiteiten van allerlei groepen die iets interessants ondernemen aanzienlijk versterkt kunnen worden. Tevens zouden

7. WRR, *De komende vijftientig jaar: een toekomstverkenning voor Nederland*. 's-Gravenhage, 1977.

8. L.J. Emmerij, J.A.E. Clobus, *Volledige werkgelegenheid door creatief verlof: naar een maatschappij van de vrije keuze*. Deventer, 1978.

deze activiteitsgroepen (in sport, muziek, milieuzorg, hulpverlening, doe-het-zelf, liefhebberijen, politiek, 'vrijtijdswerk' en-zovoort) kunnen bijdragen aan de vulling van het televisie-programma en zouden zij zich op die manier tot 'acteurs' voor 'eigen' publiek maken. De ontwikkeling van lokale televisie verdient de krachtige steun van de overheid, maar deze zou wel de eis moeten stellen dat het op de eerste plaats een gemeenschapsmedium moet worden, ook al zal het ontwikkelingsproces niet zonder daartoe professioneel begeleiden kunnen.

Een andere weg waarlangs de overheid een katalyserende rol zou moeten spelen is een (grondige) vernieuwing van het sociaal-cultureel en opbouwwerk. In plaats van een geleidelijke afbouw die nu dreigt, zouden wegen gezocht moeten worden om nieuwe functies te ontwikkelen voor deze werksoorten. Beter meer van zulke werkers, dan meer politie of psychotherapeuten. Een vorm van professionele ondersteuning van eigen initiatieven tot sociale verbandsvorming, training en begeleiding van vrijwilligers zal zeker in woonmilieus met achterstandssituaties nodig zijn, maar men kan ook denken aan ondersteuning van collectieve activiteiten van andere groepen als senioren, huisvrouwen, werklozen, gehandicapten en-zovoort door meer ambulante consulenten. In de Verenigde Staten kent men reeds lang de functies van *leisure counseling* en in Frankrijk die van *animation culturelle*. De ruimere inschakeling van beroepskrachten bij amateuristische sport en kunstbeoefening, maar ook bij vrijwillig bestuurswerk in ouderen-, jeugd-, gezondheids-, school- of vakbewegingsactiviteiten zou ook wenselijk zijn. Steeds echter moet bij hun beroepsvervulling de versterking van het eigen organiserend vermogen van de initiatiefgroep voorop staan. Een afhankelijk worden van en leunen op beroepsfunctionarissen moet juist worden vermeden. Hoe het samenspel van beroepskracht en direct betrokken groepen

---

Het eigen georganiseerd vermogen van initiatiefgroepen moet voorop staan.

---

het vruchtbaarst kan verlopen, zal nog de nodige experimenten vergen, maar de zorg eenzijdig verschuiven naar het initiatief, de verantwoordelijkheid en het organiserend vermogen van de betrokken burgers zelf lijkt niet erg realistisch.

ad c: Met de laatste suggesties zijn we dicht in de buurt gekomen van de 'voorzieningen voor de vrijetijdsbesteding'. Deze krijgen meestal de hoofdaandacht in het onderzoek en in de beleidsdiscussie. De klemtoon wordt dan veelal nog gelegd op de voorzieningen voor recreatiegedrag in de openlucht of buitenshuis: watersportaccommodatie, fietspaden, stadsparken en wandelgebieden, maar ook musea, theaters en bibliotheken.⁹ In de provinciale Toeristisch Recreatieve Ontwikkelingsplannen en in de gemeentelijke welzijnsplannen wordt de discussie over samenwerking met het recreatieve en culturele bedrijfsleven steeds duidelijker aan de orde gesteld. Het streven naar privatisering, sponsoring en sluitende exploitatie door hogere consumentenbijdrage wordt sterker. Het is de vraag of daarmee de kwaliteit, variatie en vooral toegankelijkheid van het aanbod steeds bevorderd

9 Een gunstige uitzondering daarop is het rapport van de Stichting Recreatie: 'Dat noemen ze recreatie: openlucht-recreatie als onderdeel van een samenhangend vrijetijdsbeleid'; mei 1985. Lezenswaardig zijn met name in dit opzicht van beleidsvorming hoofdstuk 7 en 8.

wordt. Maar nog een belangrijker nadeel dat aan deze ontwikkeling verbonden kan zijn vormt de verzwakking van de actieve betrokkenheid van de gebruikersgroepen en van de lokale/regionale gemeenschap. Commercialisering leidt gemakkelijk tot een situatie waarin de klant-recreant vermaakt moet worden. Een appèl op zijn eigen actieve inbreng of verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van het recreatieve aanbod wordt nauwelijks gedaan. Ik pleit daarom voor een beleidslijn waarbij de zorg voor de beschikbaarheid van voorzieningen wel vooral door de overheid wordt geïnitieerd maar waarbij de burgers veel sterker worden aangesproken om direct deel te nemen aan de opbouw en het beheer ervan. Anders dan een terugtrekkende overheid zou vooral op lokaal niveau een proces op gang ge-

bracht moeten worden van de vorming van een participerende gemeenschap die een vergaande vermaatschappelijking van de overheidsinstellingen en -interventies teweegbrengt.

De bemoeienis van de overheid zou zich ten aanzien van de onder a) genoemde rol van het scheppen van gunstige handelingscondities voor alle burgers vooral op centraal niveau moeten. Ten aanzien van de taken onder b) en c) genoemd, verschuift de verantwoordelijkheid sterk naar het gemeentelijk niveau, waar ook de directe inbreng van geïnteresseerde burgers beter te effectueren is.

